

זיוה שמיר

בדרך לבית אבא

מציאות והמצאה

בסיפוריו המוזרים של ש"י עגנון

ס פ ר א

בית הוצאה לאור
איגוד כללי של ספרנים בישראל
עיון ומחקר

הוצאת ספרא בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד

הוצאתו לאור של ספר זה התאפשרה תודות
למענק של קרן משפחת צבי ועפרה מיתר

"הנרות", אות לחששו של המחבר פן תרעד הארץ והעולם יחזור לתוהו. העתיד סמוי מן העין, אך קפיצתו של הדובר לתוך המים מעידה עליו שהוא חתר והגיע אל אותה מסקנה דיאלקטית שלפיה דווקא בעולם אבסורדי כעולמנו הבתר-ניטשיאני, שהשלים עם "מות האלוהים", ושוב אין אף לא מקום אחד שעליו ניתן להציג את כף הרגל בבטחה, עגנון רומז שהמפלט היחיד שנותר לאדם כדי שלא להידרדר לתהום הוא השיבה נטולת התנאים והספקות אל עולם האמונה "התמימה".

הערות לפרק השביעי

1. אפשר להבין את הביטוי "שלא מעולם הזה" הן כמטבע לשון שגור, המציין תופעה גדולה מהחיים; אך אפשר להבינו גם באופן ליטראלי כמציין תופעה השייכת לעולם המתים. גם בסיפור "האבטובוס האחרון" עולה הסב מעולם המתים, ויש לו שיע ושיה עם נכרו.
2. כך תיארתי את הריבוד האופייני ליצירת ביאליק בפרק "תבנית המעגלים הקונצנטריים: 'קן ציפור'", בספרי שירים ופזמונות גם לילדים, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 44 - 35.
3. יצחק הררי נשא על סיפורו של עגנון "הנרות" הרצאה שכותרתה "גשר על פני מים טועים", מטעם משרד החינוך, אגף מרכזי פסג"ה; ראו גם מאמרו של יואב אלשטיין "תמונת הים: עיון בסיפור 'הנרות' לעגנון", מולד, ג (תש"ל), עמ' 195 - 211.
4. בהרצאה מיום ל' כסלו תרצ"ד (19.12.1933), "לפתיחת השיעורים האוניברסיטאיים בתל-אביב", דברים שכעל-פה, תל-אביב תרצ"ה, כרך ב, עמ' פז-צא.
5. על האנתולוגיה ימים נודאים אמר גרשם שלום כי נכללו בה גם דברים שחיבר עגנון וייחס אותם לספר קול דודי שאותו בדה מלפו והכלילו בביבליוגרפיה ככתב-יד עתיק המצוי ברשותו (ראו מאמרו "ש"י עגנון - אחרון הקלאסיקאים העבריים?", בספרו עוד דבר, תל-אביב 1989, עמ' 355. ראו בתוך: ש"י עגנון בביקורת העברית, בעריכת א' ברשאי, כרך א, תל-אביב תשנ"א, עמ' 284 - 296.
6. שם, שם.
7. על הרעיונות והלשון הקבליים במסתו של ביאליק ראו במאמרה של רחל אליאור "גילוי וכיסוי בלשון ושפת האין והיש", בספר על גילוי וכיסוי בלשון, בעריכת צבי לוז וזיוה שמיר, רמת-גן 2001, עמ' 113 - 128.

פרק שמיני

בתשובתי

עיון בסיפור "ידידות"

א. אודיסאה מסויטת בדרך הביתה

הסיפור "ידידות", כמו גם סיפורים אחרים מ"ספר המעשים", הוא מונולוג שדוברו, בן-דמותו של עגנון, מגולל מסכת אירועים פנטסמגורית, ברוח סיפוריהם המָטָא-ראליסטיים של פרנץ קפקא וברונו שולץ. הסיפור נפתח אמנם בנימה של סיפור משפחה רגיל, אך הוא הולך ומתפתח לסיפור מסויט של תעייה מביכה ומעיקה במבוך שאין ממנו מוצא. אשתו של גיבורנו חוזרת הביתה ממסע כלשהו שטיבו אינו נפרש לעיני הקורא. כדי שלא יגיעו אליהם אורחים ויטרידו אותם ממנוחתם, מציע גיבורנו לאשתו להקדים רפואה למכה, וללכת לביקור בביתה של מרת קלינגל הנוהגת לבקר בביתם לעתים מזומנות. מרת קלינגל היושבת בביתה מוקפת בחברותיה, כמלכה המוקפת בנערות הארמון,¹ מקנטרת את גיבורנו ומספרת לאשתו על "לילי התענוגות" שעברו כביכול על בעלה בהעדרה, אף זוקפת לעומתו אצבע מאשימה ואומרת לו מתוך שחוק: "איני מספרת לאשתך שבחורות נאות באו אצלך".

המספר, שמעיד על עצמו שחי חיי נזירות בזמן העדרה של אשתו, מתמלא חמה על מרת קלינגל, מגדף אותה נמרצות, ובצאתו מביתה הוא שומע שאחת מחברותיה אומרת לחברתה: "לצון משונה התלוצצה מרת קלינגל". ניכר שעגנון שילב כאן רסיסי מראות ואירועים מחייו. לאחר עלייתו השנייה ארצה בקיץ 1924 חי עגנון בירושלים בגפו, ודחה את עליית אשתו וילדיו שנשארנו בגרמניה. הוא אף העלה את הרעיון שלאחר שיעלו סוף סוף, יתגוררו האישה והילדים בתלפיות ואילו הוא ימשיך

להתגורר במרכז העיר. אסתר, אשת הסופר, הבינה שנוכחותה ונוכחות הילדים מפריעה לבעלה בעיסוקיו, ואפילו רמזה שלבעלה עסק עם נשים אחרות, ועגנון ניסה להפיג את חששה.²

בדרכו הביתה פוגש גיבורנו מורה לעברית שהתעשר בכרפי הים, ועתה הוא "מפטם מילים בכתבי עתים". הלה יושב בצוותא עם חבריו שאחד מהם סנטור בפולין. אשת המספר אינה ממתנה לבעלה שעה שהוא מדבר אתם, וכשהוא ממשיך בדרכו בלעדית, הוא טועה בדרך ומאבד את דרכו הביתה. בדרך הוא פוגש גם ב"סיעה קטנה של בני אדם", העומדים בחנות פרחים וביניהם דוקטור רישל המציע לפניהם את חידושיו בדקדוק ובלשון. הדוקטור רישל עומד "כאילו כפאו שד" כשגיבורנו מנסה לברר באמצעותו את הדרך שאבדה לו.

עוד הדוקטור רישל עומד ומרצה את חידושיו, והנה בא גיבורנו ומשמיע בקול רם שמות של ערים ועיירות, של מלכים ושרים, של חכמים ומשוררים, של אילנות ופרחים, וכל זאת כדי להיזכר בשם הרחוב שבו הוא מתגורר (אגב התלבטותו, גיבורנו מעלה בזיכרונו שני שמות - רחוב "הומבולד" ורחוב "מערב"³ - ששניהם אינם מקרבים אותו הביתה). משפוקעת סבלנותו של הדוקטור רישל, הוא מזמין את גיבורנו להתלוות אליו לנסיעה בקרון החשמלית, ואף נסיעה זו מרחיקה אותו מרחוב מגוריו. הוא קופץ מן הקרון, ומוצא עצמו מול בית הדואר. מתוך חשש פן יחשוב פקיד הדואר שהוא משוגע אם ישאלו לכתובת מגוריו, גיבורנו מבקש ממישהו שיעשה זאת במקומו. עוד השניים מדברים, והנה נכנס לבית הדואר אדם שמן לכוש היטב, סוכן של חברת ביטוח, ונכנס לשיחתם באמצעה. בתוך כך, הפקיד סוגר את האשנב והולך לו לדרכו בלא שיוכל גיבורנו לברר את כתובת מגוריו ולשוב לביתו.

בבית הקפה ("בית קהוה") שמול בית הדואר גיבורנו מבחין במר יעקב צורב, בנקאי לשעבר שהלווה לו כסף בימים שקדמו למלחמה. השניים לא נפגשו זה כעשרים שנה, ועתה גיבורנו תופס את ידי ידידו ומגפפן בשמחה. מר יעקב צורב אינו מגיב לגילויי החיבה והידידות הללו, ובנו לוחש באוזני גיבורנו שאביו סומא. יעקב צורב מצווה על בנו לסייע לגיבורנו למצוא את דירתו, אך ניכר שהבן מתקשה להניח את אביו יחידי. הסיפור מסתיים במילים: "לבסוף פקח את עיניו ונסתכל בי. האירו שתי

עיניו הנאות וראיתי את עצמי עומד אצל בתי". השיבה הביתה מתרחשת אפוא ב"קפיצת הדרך", ללא תעייה ותהייה, ורק משום שעניו של בן הידיד נפקחות ומאירות את הדרך.

מובן, לפנינו סדרת אירועים מוזרים ומופרכים, שאינם מתלכדים כלל במישור דמוי-המצייאות לשום רצף סביר והגיוני: מה טעם מתנפל גיבורנו ומגדף את מרת קלינגל אם אין הוא חש שום רגש אשמה על מעשים שלא עשה? מדוע עומד דוקטור רישל ומרצה את חידושיו בתוך חנות פרחים? מדוע הוא מזמין את גיבורנו להתלוות אליו לנסיעה בחשמלית שמרחיקה אותו מביתו? איך אמור פקיד הדואר לדעת למצוא לגיבורנו את כתובתו, אם אפילו גיבורנו אינו יודע אותה? איך מאיר מבט עיניו של בנו של יעקב צורב לגיבורנו את הדרך לביתו? ברי, את התשובות על שאלות אלה יש לחפש בסיפור הסמוי, כמו בשאר סיפורי "ספר המעשים". מן הראוי להעיר שאפילו שמו של הסיפור, שאינו מנוקד, פתוח לפירושים שונים. אפשר שמדובר בשם-עצם מוחשי, בצורת הרבים של "ידידה", שהרי מרת קלינגל היא ידידתה של אשת המספר, והיא שרועה כמלכה על מיטתה, מוקפת בשלוש מידידותיה. ייתכן גם שמדובר בשם-עצם מופשט - "ידידות" - שהרי בסוף הסיפור גיבורנו תמה מדוע מר יעקב צורב שותק ו"למה אינו מראה לי סימן של ידידות", ואומר לרעהו "ידידך הייתי וידידך אני". בכוחה של ידידות רבת-שנים זו ובזכות מאור עיניו הטוב של בנו של הידיד שנסתמא, גיבורנו חוזר "בקפיצת הדרך" לביתו שכתובתו אבדה לו. הסיפור נפתח בטוב (בשובה של אשת הדובר מן המרחקים) ומסתיים בטוב (בעמידתו של גיבורנו מול ביתו), כך בין שתי השיבות מן המרחקים מתחוללת בסיפור אודיסאה רבת מכשולים המאיימת להטות את גיבורנו מן המסילה ולהקשות עליו למצוא את הדרך הראויה שבה ישוב הביתה בשלום.

ב. פרק בתולדות החינוך העברי

עגנון הרבה להזכיר בסיפוריו מוסדות לימוד יהודיים ונכריים - למן "החדר" ו"החדר המתוקן" ועד לגימנסיה ולאוניברסיטה. בסיפור שלפנינו, כמו בסיפורים אחרים מפרי-עטו המתארים דמויות של מורים

מן החינוך העברי והכללי (המורה עקביא מזל מהסיפור "ברמי ימיה", המורה יעקב רכניץ מהסיפור "שבועת אמונים", המורה איזידור שאלטיהר מהסיפור "בין שתי ערים" ועוד כהנה וכהנה), עגנון מעביר כאן לנגד עינינו דמויות שונות של מורים ומחנכים - שלושה במספר - המשקפים את התהפוכות ההיסטוריות שעברו על עם ישראל ועל העולם כולו בראשית המאה העשרים.

ראשונה שבהן היא דמותה של מרת קלינגל, שהייתה מנהלת בית ספר לפני המלחמה, ירדה מגדולתה ונעשתה מורה פשוטה, אך היא עדיין חדורה בהכרת ערך עצמה ועדיין נוהגת בזולתה בפטרונות יתרה כאילו נשאר מעמדה הרם כשהיה קודם לשנות המלחמה. אחריה מתואר בסיפור אותו מורה עברי שיצא לכרפי הים, חזר משם עשיר ונעשה ידיים של נכבדים ואנשי שם (בין ידידיו סנטור פולני). על מורה זה אומר המספר בלגלוג ש"המורים הללו אפילו תלמידיהם הגדילו עדיין הם נוהגים בהם מנהג מלמדי תינוקות ומלמדים אותם דברים של מה בכך". שוב, לפנינו מורה המהדר בכבודו העצמי, ומקל בערכם של שומעי לקחו. המורה השלישי הוא הדוקטור רישל העומד בחנות פרחים עם סיעה של בני אדם, שאינם מביטים בפרחים כי אם תולים עיניהם במרצה העומד ומציע לפנייהם את חידושיו בדקדוק ובלשון. עד כדי כך תלמידיו מוקסמים מדבריו, עד שהם מפנים עורף לפרחים וליופיים, ומעדיפים על פניהם את דבריו הנאים של מורם ורבים.

באמצעות התמורות שחלות במערכת החינוך משתקפות ביצירת עגנון תמורות שהתחוללו בהיסטוריה של עם ישראל ושל ארצות המערב, ושינו את פני העולם המודרני. ירידתה בדרגה של הגברת קלינגל ממעמד מנהלת למעמד של מורה פשוטה משקפת את הפיחות שחל במעמד העובד בכלל, והמורה בפרט, אחרי המלחמה והמהפכה. לא עוד עולם של "אדונים ומשרתים", "אימפריות וקולוניות", "אבות ובנים", אלא עולם שבו נתבטל כביכול הפער המעמדי שאפיין את החיים במאה התשע-עשרה. בגרמניה, למשל, כל המורים במערכת החינוך, כל קציני הצבא והמשטרה ושאר האחראים לחוק ולסדר, אשר שירתו בימי הקיסרות, לא השלימו ברובם עם המחויבות לחירויות האזרח הקשורות בדמוקרטיה ובלברליזם, והמשיכו להפגין קשיחות "פרוסית", אך מעמדם בעיני

הממשלה מזה ובעיני תלמידיהם מזה נתכרסם והתרופף. במאה העשרים, רבים התרוששו ואיבדו את ערכם ואת מעמדם, אך התקשו להסתגל לנורמות החדשות של העולם החדש.

דומה שדמותו של המחנך והוגה הדעות הד"ר שלמה שילר⁴, מנהלה הראשון של הגימנסיה העברית ברחביה, התפצלה כאן לדמותם של המורה העברי שהתעשר בכרפי הים ושל הדוקטור רישל המציע את חידושיו בחנות פרחים. שילר, ששמו נגזר מן המילה הגרמנית Schüler (scholar באנגלית) הקשורה בלימודים ובלמדנות, היה מהמחנכים הדגולים של תקופת העלייה השנייה. העילוי הליטאי, בר-אוריין ומשכיל מערבי כאחד, שאימץ לעצמו את השם "שילר" בעקבות הערצתו למשורר הגרמני פרידריך שילר, עבר ללבוב, שם כינס סביבו עדרת תלמידים-מעריצים, שנסחפו גם אחר אהבת ארץ-ישראל והשפה העברית וגם אחר ידענותו בתרבות העולם. על דמותו ועל השפעתו כתב רב סדן (שטוק):

הנוער היהודי הלומד בלבוב, חדור הכרה לאומית, מצא בשלמה שילר את המורה, אשר כוחו המגנטי-הרוחני, המוסרי והחינוכי השפיע השפעה מכרעת על דור שלם של נוער בגליציה. עם הופעת שלמה שילר בלבוב כאילו נתגלו מחדש לתלמידיו כל האוצרות הרוחניים והלאומיים של היהדות.⁵

משכילי לבוב, ובהם הד"ר מרדכי אהרנפרייז, מן "הצעירים" אוהדי הרצל, הוציאו כתב-עת בפולנית ושמו *פשישלושץ* (עתיד), ובו פרסם שלמה שילר את מאמריו בנושאי חינוך לערכים. שילר נשלח כציר מגליציה לקונגרס הציוני הראשון, הפיח התלהבות בקרב הצעירים בעיירות גליציה, השמיע נאומים וזכה לכינוי "אחד-העם הגליצאי". בארץ עמד בראש הגימנסיה העברית בירושלים, ואף נבחר לוועד הלאומי. כשמתאר כאן עגנון את הדוקטור רישל עומד ומרצה בחנות פרחים, כפילוסוף המרצה באקדמיה, דומה שהוא מתאר את הדוקטור שלמה שילר שנהג לשאת בשבתות הרצאות בפילוסופיה יוונית לפני צעירי ירושלים.

חז"ל אסרו על לימוד חכמה יוונית, כי העיסוק בה - בדומה ל"חכמה חיצונית" - גורם לביטול תלמוד תורה ועלול לגרום להתייוונות. בימי מלחמת הורקנוס ואריסטובולוס גזרו "ארור אדם שילמד בנו חכמה

יוונית" (סוטה מט עב), ואף אסרו על לימוד השפה היוונית. ובימי הביניים, בשעת פריחת ההשכלה העשירה של "תור הזהב", שעה שהשפעת הפילוסופיה היוונית על מחשבת ישראל הייתה חזקה ונרחבת, ראה המשורר הלאומי צורך להזהיר: "וְאַל תִּשְׂאֶךְ חֶכְמַת יְוֹנִית, / אֲשֶׁר אֵין לָהּ פְּרִי כִּי אִם פְּרָחִים" (ר' יהודה הלוי בשירו "דְּבַרְיֶךָ בְּמִזְרַח עֹבֵר רְקֹנְחִים"). הדוקטור רישל עובר אפוא על איסורים מפורשים של גדולי ישראל, אך דומה שהמחבר המובלע (אפשר שהשם "רישל" אינו אלא ראשי התיבות של עגנון גופא: "רבי יוסף שמואל הלוי" כהנחתו של יעקב בהט, המובאת בספרו של אהרן בר-אדון⁶) אינו מסתייג ממנו, כי אם נמשך אליו. ייתכן גם שעגנון, שנטה לצייר בסיפוריו דמות היברידיה, שבהן "הכליא" שתי דמויות מוכרות מן המציאות החוץ-ספרותית, "הכליא" בדמותו של רישל את דיוקנו של שלמה שילר ואת דיוקנו שלו. עם זאת, ברור שהפגישה עם הדוקטור רישל ועם ההשכלה המערבית מעכבת את גיבורנו בניסיונותיו למצוא את הדרך הביתה.

ג. פרק בסוציולוגיה: סוף תקופת המלכים

ראינו כי מרת קלינגל שרועה על מיטתה במין תנוחה מלכותית, מרוחקת משלוש חברותיה היושבות מולה על דרגש של קטיפה. ריחוקה מן הידידות שבאו לבקרה מעיד על פער מעמדי בינה לבינן: היא, שהייתה בעבר מנהלת בית ספר, נוהגת עם סובביה בחביבות פטרונית, כאילו לא השתנו הזמנים וכאילו נשמר מעמדה שלפני ימות המלחמה. לא זו בלבד שהמלחמה והמהפכה הביאו לנפילתה של הקיסרות הרוסית, עם הוצאתו להורג של הצאר ניקולאי השני, ולא זו בלבד שנרצח פרנץ פרדיננד, יורש העצר האוסטרי, המלחמה הביאה לנפילת בית המלוכה ההבסבורגי. המלחמה הביאה לשידוד מערכות כולל באירופה: בתי מלוכה קטנים נעלמו מהמפה, וקמו מדינות חדשות. האימפריה הבריטית ירדה מכוחה, ותוך עשורים אחדים הידרדרה למעמד של מעצמה מדרגה שנייה, בעוד מרכז הכובד של הכלכלה העולמית עובר לארצות הברית של אמריקה, שבה אין מלכים ובה "המלך" הוא האיש שעשה את הונו בכוחות עצמו ("self made man").

תהליכי הדמוקרטיזציה שנתלוו לתמורות הפוליטיות בסוף שנות המלחמה והמהפכה, אפשרו גם לאמנים עניים לחדור אל "החברה הגבוהה" ולהשתלב בה (תיאור עלייתם המעמדית של הזמרים והזמרות מתואר בפרק החמישי של סיפור פשוט, שבמרכזו אהבה בין-מעמדית - בין בן אדונים למשרתת). באותו פרק אומר המספר באירוניה כבושה: "הירשל ודאי לא נשתנה. חותמם של בעלי בתים טובים לא במהרה מתמחק", תוך שהוא מציג את הירשל כאילו היה בן אדונים מדורי דורות, ותוך שהוא "משכיח" את העובדה שמצד אביו אין הירשל אלא בן של משרת שעלה לגדולה.

הכותרת "ידידות" היא כותרת כנה ואירונית בעת ובעונה אחת. תהליכי דהומניזציה ואטומיזציה, שפקדו את החברה באירופה, גרמו שאותה תחושה של אחווה ורעות שנתבטאה בקהילות ישראל במימושו של הפתגם "כל ישראל ערבים זה בזה" (בבלי סנהדרין כז ע"ב), כבר איבדה מתוקפה בעידן המגלופוליס המודרני, שבו - כמו ביערות העד הקמאיים - אדם לאדם זאב. כבר במאה התשע-עשרה תיאר המשורר הרומנטי פֶּרְסִי בִּישׁ שְׁלֵי (Shelley), בשירו "אוזימנדיאס" ("Ozymandias") את הכתובת החרוטה על פסל-מצבתו החרב של המלך הגדול משושלת הפרעונים, ובה המילים:

"My name is Ozymandias, King of Kings;
Look on my Works, ye Mighty, and despair!"
Nothing beside remains. Round the decay
Of that colossal Wreck, boundless and bare
The lone and level sands stretch far away.

ובתרגום:

"שְׁמִי אוֹזִימַנְדִּיאָס, מֶלֶךְ-הַמְּלָכִים,
שׂוֹר, הָאֲדִיר, אֵל פִּעְלֵי נְגוּרִי!
כְּלוֹם לֹא נוֹתֵר עוֹד. סְבִיב שְׂרִיד-הָעֵנֶק,

חֶרֶב וְרֶחֶב-מִדּוֹת וּלְאִין שְׁעוֹר

מִישׁוֹר הַחֹל פְּרוֹשׁ אֶל הַמְּרַחֵק.⁸

אין לדעת אם קרא ביאליק את שירו של שלי, ובהם דברי הרב של המלך המצרי הקדום, בתרגום לגרמנית או לרוסית, אם לא, אך גם ב"מתי מדבר" שלו וגם באגדות על שלמה המלך יש מטעמו של השיר "אוזימנדיאס". כך, למשל, בפרק ב' של האגדה "שלמה המלך והאדרת המעופפת" מתגאה הצפרדע ששירתה ושירת רעותיה הצפרדעים עולות בכמות על שירת שלמה, וכששלמה מחרף את הצפרדע על חוצפתה ומתוודע לפניה, היא אינה מתרשמת ממעמדו הרם ומחרפת אותו בחזרה: "אי פת רפש וילידת בצעה! הטרם תדעי מי אנכי? הלא אני שלמה בן-דוד מלך בירושלים!" ותען הצפרדע: לא, כי עפר אתה, ואל עפר תשוב, ומה-יתגאה אנוש רמה?".

ואילו בפרק ג' של אגדה זו נכנס המלך שלמה לארמון מפואר, ובאחד מחדריו הוא רואה צלם אדם יושב על כיסא שן, ומראהו כשל אדם חי, אף שכבר נפח את נשמתו, ולידו הכתובת:

אֲנִי שָׁדַד בֶּן עֶרֶד

עָלִיוֹן הָיִיתִי לְמַלְכֵי אֶרֶץ.

אֲרִיזוֹת וְדַבִּים פָּחַדוּ מִמֶּנִּי

וְהוֹדִי וּכְבוֹדִי מְלֵא עוֹלָם.

עַל אֶלְף אֶלְפֵי מַלְכִים מְלַכְתִּי,

עַל אֶלְף אֶלְפֵי סוּסִים רִכַּכְתִּי.

אֶלְף אֶלְפֵי גְבוּרִים הִרְגֵיתִי -

וְאֵת מְלֹאךְ הַמָּוֶת לֹא יָכַלְתִּי.

הוא הדין באגדה "שלמה ואשמדאי", שבה מתעורר המלך לאחר חלום בלהות, מחליט להתפרק מנכסיו, לקחת את מקל הגדודים ולחיות את חייו כאחד האדם:

אֲנִי שְׁלֹמֹה מֶלֶךְ הָיִיתִי בִירוּשָׁלַיִם.

וְעַתָּה הִנֵּה הַמַּקַּל אֲשֶׁר בְּיָדִי -

זֶה חֶלְקִי מִכָּל-עַמְּלִי!

מַה-יִתְרוֹן לְאָדָם בְּכָל עַמְּלוֹ?

וכך גם בפתח האגדה המעובדת "שור אבוס וארוחת ירק", המתארת את שלמה המלך בעת שאשמדאי ישב על כיסאו והתחזה שהוא המלך: "וְהָיָה מִדֵּי יָבוֹא בְּמַקְלוֹ וּבְכַלְאֵי הַפְּרוּמִים אֶל אֶחָד הַמְּקוֹמוֹת וְאָמַר לְכָל: 'אֲנִי שְׁלֹמֹה מֶלֶךְ הָיִיתִי בִירוּשָׁלַיִם' - וַיִּתְּנוּהוּ כְּמִשְׁגָּע וְכִמְתַּעֲתַע. עוֹלִילִים יִרְעוּ עָלָיו, אֲבִירֵי-לֵב יִשְׁעוּ מִמֶּנּוּ, אֲכֹזְרִים יִמְרֹרוּהוּ, נְבָלִים וְלוֹצְצִים יִשְׁמְחוּ בוֹ לִפְנֵי, אֲנָשֵׁי-רַחֲמִים יִנְעוּ אַחֲרָיו רֹאשׁ וַיֵּאָנְחוּ לוֹ נִדְבָה, מִתַּפְּבָדִים יִלְכוּ מִנְּגַד לוֹ וְשׁוֹמְרֵי-נַפְשָׁם יִרְחֲקוּ מִמֶּנּוּ כְּמֵלֵא עֵינָם".

כשפותחת מרת קלינגל את פיה ומעליבה בפטרונות "חביבה" את גיבורנו, תוך שהיא טופלת עליו אשמת ניאוף שלדבריו לא הייתה ולא נבראה, הריהי דומה לאותה צפרדע שהעזה פנים מול שלמה המלך, אך היא גם דומה לשלמה המלך שירד מגדולתו, שהרי הייתה פעם במעמד נכבד ונישא - עמדה בראש מוסד לימודים גדול - והיום אין היא אלא מורה פשוטה. מרת קלינגל (Klingel) נושאת שם שהוראתו 'פעמון', או 'צלצל פעמון', שם המתאים להפליא למי שניהלה בית ספר, שבו מצלצל הפעמון בין שיעור לשיעור (מקץ שנים אחדות חיבר עגנון את הנובלה *סיפור פשוט*, ואת אמו הסוחרת של הירשל, גיבור הסיפור, כינה בשם "צירל קלינגר", על שום חיבתה לכסף, ל"מצלצלים").

מאחר שמרת קלינגל הייתה לפני המלחמה מנהלת בית ספר, אך ירדה מגדולתה והפכה למורה פשוטה, מן הראוי לשים לב גם למשמעות הפואטית של הפועל הגרמני klingeln שהוראות אחדות לו (לצלצל, לקשקש, להתחרז בשיר). הוראה אחרונה זו, הקשורה לחרוזי השירה, פותחת פתח למחשבה שעגנון רומז כאן גם לירידתם של מלכים בתחום הספרות בכלל, ובתחומי השירה בפרט. לפני כניסתו של עגנון לקריית ספר העברית, גדולי הסופרים העברים היו המשוררים חיים נחמן ביאליק ושאל טשרניחובסקי. עתה, ירדו מלכים אלה מכיסאם, וצעירים כמו אורי צבי גרינברג ואברהם שלונסקי מנסים לרשת את נחלתם.

ביאליק הבחין בחליפות העתים, ונתן להן ביטוי בשירו "גם בהתערותו לעיניכם" - שיר הפותח בבוז לצעירים העווילים, ומסתיים בתרועת ניצחון של מלך שהודח מכיסאו וכבש אותו בחזרה. שיר זה, שאינו אלא אחד מסדרת שירי זעם שכתב ביאליק בשנותיו האחרונות נגד צעירי המודרנה שהוציאו את דיבתו רעה, עושה שימוש באותן המילים שבהן

שחק אֶשְׁחַק לוֹ וְאַלֶּךְ

פתמול שלשם רש וּמְלֶךְ.⁹

בתקופה זו החלו להתפרסם המניפסטים הפוטוריסטיים שקראו לזרוק את השירה הקלסית מעל הסיפון.¹⁰ ביאליק, שהותקף השכם והערב מעל כל במה, חש עצמו כמי שזמנו עבר ובטל קרבנו. עגנון תיאר בסיפור "ידידות" גם את תקופת תמוטתם של המלכים גם את התפוגגותה את הידידות, או הרעות, ששררה בעבר בין בני אדם (ובכל זאת ידידותו רבת השנים עם הבנקאי יעקב צורב ועם בנו עומדת כביכול במבחן הזמן). עיוורונו של יעקב צורב הופך אותו לבן-דמותם של דמות פטריארכלית כדמותו של יצחק, שיעקב בנו מנצל את עיניו הכהות כדי להטעותו. כאן, בהיפוך מן הסיפור המקראי, הבן נאמן לאביו נאמנות עיוורת. ניכר בבנקאי הזקן שנותרו בו מאותם ערכי ידידות של אמת שנעלמו מן העולם בתקופה המודרנית. הוא מורה לבנו להוביל את גיבורו לכיתה, אך "ניכר היה שקשה לו [לבן] להניח את אביו יחיד" (כלול כאן כמדומה רמו לשירו של ביאליק "לברי", הרומז מצרו לסיפור העקדה - שיר שבו הבן מתקשה להניח את "אמו" לבדה והאם-השכינה חרדה על בנה, על יחידה). עיניו של האב שנפקחו והאירו מוליכות את המספר באורח פלא ובן-רגע לביתו.

בסיפור "ידידות" תיאר עגנון את התמורות הסוציולוגיות שהביאו לירידת מלכים מכיסאם ולעלייתם של אנשי הפקר ושוליים. ההתנהגות הנאותה בין אדם לחברו (הקרויה בשם "טאקט") פסה מן העולם. כך, למשל, מרת קלינגל מקנטרת את בעלה של חברתה, וטופלת עליו אשמת ניאוף מדומה. גיבורנו נכנס לדבריו של הדוקטור רישל באמצע הרצאתו ושואל אותו שאלה של מה בכך, ואגב מעשהו חסר הטאקט והנימוס הוא זוכה למבטי גינוי משומעי לקחו של הדוקטור רישל. ואולם, כאשר האיש הדומה לסוכן ביטוח נכנס לגיבורנו באמצע שיחתו בבית הדואר, הוא נוטר לו על כך טינה, מה גם שהעיכוב שגורם איש זה לגיבורנו, שבמהלכו נסגר אשנב בית הדואר, מאלצו לחפש דרך אחרת להגיע הביתה. גיבורנו לומד בדרך הקשה שנימוסים ודרך-ארץ אינם עניין מיותר, וכי יש לנהוג לפי עצת הלל הזקן: "דַּעְלֶךָ סְנִי לְחִבְרֶךָ לֹא תַעֲבִיד,

בחר ביאליק לתאר את שלמה המלך המורח והגולה העומד מול צעירים המבקשים להתכבד בקלוננו וללעוג למשבתו: "גַּם בְּהַתְעַרְוֹתוֹ לְעֵינֵיכֶם, וְעַד לְמַעֲמָקָיו / אֵל תִּצְהָלוּ כְּאַבְיָרִים. / [...] נִקְלִיתֶם מִחֲשׂוֹף לְכֶם אַחַת מִנֵּי אֶלֶף / [...] נִשְׁבֵּר הַסּוּגָר בֶּן-לֵילָה, הָיוּ בְרִיחֵי רְסִיסִים, / וְהִלְבִּיא נִמְלֹט לְמִכּוֹרָתוֹ. / עוֹד הַבְּקָר עִם פְּרִץ-שֶׁמֶשׁ, עוֹז-נֶפֶשׁ וְנֶאֱדָר, / נִצֵּב עַל קֶדְקֵד צוּר יוֹפִיעַ, / בּוֹעֵר בְּזֶהב תִּלְתְּלוֹ וְנֶאֱפֵד רַעְמָתוֹ הַכְּבֵדָה - / כְּלוֹ אוֹמֵר: מְלֶךְ! / עֵינָיו תִּרְשָׁפְנָה בּוֹז וְאִפּוֹ יִרְיַח טָרֶף / וְתִרְוַעַת דְּרוֹרוֹ שְׂרָשֵׁי הָרִים תִּחְרִיד." מלך החיות, "החיה הצהובה" הניטשיאנית, דמותו של שמשון ודמותו של שלמה, המלך המורח שחזר למלוך לאחר שצעירים עזי מצח לעגו לו, מתלכדים כאן למסכת אחת.

ביאליק ראה מול עיניו את סיומה של התקופה הצארית המפוארת ומלאת ההדר, ואת תמוטתה של רפובליקת ויימאר. במישור האישי, הוא ראה גם את סיומה של "תקופת מלכותו" שנראתה עד אז כבלתי מעורערת. בראשית דרכו חי ביאליק בעולם שבו - בהשראת "אביב העמים" - נהגו עמים להמליך את האישיות הגדולה (המשורר הלאומי, הגיבור הלאומי, המנהיג הלאומי, הממציא הדגול), לכבדה ולהעלותה על נס. לאחר המלחמה והמהפכה, הוא ראה מול עיניו את תחילתה של התקופה המודרניסטית, שבה - לדברי המשורר עצמו - כל מוקיון שברשותו מצנפת גבוהה וקביים של קרקס משוכנע שהוא גבוה. הוא ראה איך צעירי המודרנה מבקשים לגרור אותו אל עמוד הקלון, אף לבצע בו במשותף טקס "רצח אב" (*patricide*) ו"רצח מלך" (*regicide*) קולקטיבי. בפרגמנט הקצר "אם השטן בי יתעלל" מאותה עת נתן ביאליק ביטוי לתחושה שאותה ביטא לימים באגדות על שלמה המלך ואשמדאי. באגדות אלה מסופר, בעקבות חז"ל, על אשמדאי, שגזל את כיסאו של המלך, התחפש לשלמה המלך, והשליך את המלך האמתי לארץ גזרה. ביאליק התחיל כותב אז שירים ואגדות המבטאים תחושה של "מלך" מורח, שצעירים "עווילים" (עולי ימים; אווילים) מנסים לרשת את כיסאו ומבקשים להתכבד בקלוננו:

אם הַשֶּׁטֶן בִּי יִתְעַלֵּל

קֹב לֹא אֶקֶב וְלֹא אֶתְפַּלֵּל

הערות לפרק השמיני

1. השוו את תיאורה המלכותי של מרת קלינגל ("מרת קלינגל שכבה על מיטתה. רחוק קצת ממנה על דרגש של קטיפה ישבו שלוש מחברותיה") עם תיאורה של בת המלך בפואמה "הברכה", השוכבת "על-עַרְש פֹּז", או עם זה של המלך באגדה המעובדת "ספר בראשית" שחיבר ביאליק בזמן שישב עם עגנון במחיצה אחת ("וְהַמֶּלֶךְ יוֹשֵׁב עַל הַכֶּסֶף, וְהַכֶּסֶף תַּחַת מְרֻאֲשׁוֹתָיו"). על אגדה זו ועל היבטיה האקטואליים ראו בספרי *מִים וּמְקָדָם*, תל-אביב 2012, עמ' 42 - 63.
2. דן לאור, *חיי עגנון*, עמ' 181.
3. שמות הרחובות מעידים על משיכתו של גיבורנו לכיוון ההלניסטי, המערבי, המרחיקו מן המזרח בכל משמעיו (בין שמדובר בכותל המזרח של בית הכנסת, ובין שמדובר בארץ האבות שמקדם). "הומבולדט" הוא שמה של אוניברסיטת ברלין, שמייסדה, וילהלם פון הומבולדט, היה פילוסוף, בלשן ושר חינוך, שעיצב את מערכת החינוך בארצו ובעולם הרחב. כל עיסוקיו של הומבולדט (חינוך, פילוסופיה ובלשנות השוואתית) מתבטאים בדמויות שאֵתן נפגש גיבורנו בדרך הילוכו.
4. על דמותו ועל תורתו של הדוקטור שלמה שילר, ראו בספרו של דב סדן (שטוק), גורל והכרעה: משנתו של שלמה שילר, ירושלים 1943.
5. דב סדן (שטוק), *עלים*, 38, 28 באוקטובר 1955.
6. ראו בספרו של יעקב בהט, *ש"י עגנון וח. הוז: עיוני מקרא*, חיפה תשכ"ב, עמ' 152; ראו גם בספרו של אהרן בר-ארוך, *ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית*, ירושלים 1977, עמ' 174.
7. אוזימנדיאס הוא פרעה רעמסס השני, ששלט במצרים בין השנים 1279 - 1213 לפני הספירה.
8. לפי תרגומו של ראובן צור, בספרו *החליל והקוקיה: תרגומי שירה*, תל-אביב 1993, עמ' 99.
9. ח"נ ביאליק, *כתבים גנוזים*, תל-אביב תשל"א, עמ' 140.
10. בנימין הרשב (עורך), *מאניפסטים של מודרניזם*, ירושלים 2001, עמ' 16 - 20.

זו היא כל התורה כולה" (ככלי, שבת לא עא); כלומר, "את ששנוא עליך לא תעשה לחברך, זו היא כל התורה כולה". כסיפור העוסק בירידות וביחסים בין-אישיים בתקופה שבה התמוסס הדבק המלכד ונתערערו כל הסדרים המעמדיים של העבר, הסיפור "ירידות" מעלה על גס את הידידות חסרת הפניות עם מר יעקב צורב הסומא, המביא את גיבורנו הביתה בקפיצת הדרך, ללא תעיות וללא סבל מיותר, ממש כשם שאליהו מביא את הנער התועה לביתו בשירו של ביאליק "הנער כיער" שנכתב בתקופה שבה ישב עם עגנון בבאד הומבורג.

בסיפור "ירידות" רבות הן הדמויות הדמוניות: מרת קלינגל מתוארת כמתלוצצת, והמילה 'לץ' בעברית וכיידית אינה אלא 'שד'; הדוקטור שילר מתואר כמי "שכפאו שד", והוא מייעץ לגיבורנו לעלות על קרון המרחיקו מביתו, במקום לקרבו הביתה וכדומה לדמות המיתולוגית Kharon, המובילה את הגיבורים על מעבורת החוצה את נהר ה-Styx בדרכם להֶסְס - לארץ המתים), דמותו של זקן סומא מעודדת פרשנות מיתולוגית דמונית שהרי סַמְאָל - השטן ומלאך המוות בספרות חז"ל ובדמונולוגיה הנוצרית - מתואר בדרך-כלל כזקן עיוור. שמו נגזר מן המילה "סומא" לציון תפקידו כמלאך המזיק לאדם בתקופה ש"אין עין רואה", כלומר, בשעה שההשגחה העליונה מסתירה את פניה ואינה שומרת על ברואיה.

ואולם את הדרך הביתה גיבורנו מצליח למצוא, למרבה הפרדוקס, רק לאחר שהוא נפגש עם זקן סומא. סמאל הסומא מזוהה עם המלאך שנאבק עם יעקב, ואילו עיניו הסומות של הזקן הסומא שלפנינו מזכירות את עיניו הכהות של יצחק הזקן, אביו הזקן של יעקב אבינו. יעקב צורב וכנו - "צורבא מרבנן" - הצרובים באש התורה, באשם של תלמידי חכמים, מסוגלים להביא את גיבורנו הביתה בן-רגע וללא פגע. פגישותיו של עגנון עם העולם הישן שחָרַב בשנות המלחמה, עם עולם הדת שנתרוקן מתוכן ועם תלמידי חכמים המתרחקים מחכמה יוונית הן שהביאוהו ככלות הכול "לבית אבא".